УДК: 327(=163.41)(497.11:439.5 Dalmacija)“1889/1903“
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2026.17.5
Рад примљен: 9. јула 2026.
Рад прихваћен: 20. јула 2026.

МА Милица Ристић
историчар, Београд
ristic.milica240@gmail.com
ORCID: 0009-0005-1287-5714

ПРВИ СТРАНАЧКИ ЗБОРОВИ У СРБИЈИ (1881–1883)

Апстракт: У раду се истражују настанак, организација и функције првих страначких зборова у Србији након доношења *Закона о удружењима и зборовима* 1881. године. На основу архивске грађе, објављених извора, страначке штампе и релевантне литературе анализирани су зборови Народне радикалне, Народно-либералне и Српске напредне странке. Посебна пажња посвећена је начину њиховог сазивања, структури учесника, избору страначких органа, формирању месних одбора и улози зборова у политичкој мобилизацији становништва. Истраживање показује да су зборови представљали један од основних механизама организационог учвршћивања новооснованих странака, али и простор политичке агитације, комуникације руководства са чланством и припреме изборних активности. Уочене су и разлике у начину на који су три странке користиле ову установу, условљене њиховом организационом структуром, друштвеном основом и политичким положајем.

Кључне речи: Народно-либерална странка, Народна радикална странка, Српска напредна странка, политичка мобилизација, страначка организација, *Закон о удружењима и зборовима*, политичка удружења.

***

Политички живот Србије у другој половини XIX века, настанак политичких странака и постепено обликовање парламентарне праксе били су предмет значајне пажње домаће историографије. Истраживања посвећена развоју страначког живота, политичких идеја и деловању најзначајнијих политичких личности омогућила су потпуније разумевање процеса модернизације српске државе и њеног политичког система.[1]

1 О политичком животу Србије, настанку политичких странака и развоју парламентаризма видети: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветна-*

И поред тога, поједини облици практичног деловања новооснованих политичких странака остали су недовољно проучени. Колико је ауторки познато, страначки зборови у Србији почетком осамдесетих година XIX века нису били предмет засебног и систематског истраживања. Њихово проучавање је важно јер су представљали један од основних начина непосредне комуникације страначких руководстава са чланством и присталицама. На зборовима су усвајани и тумачени страначки програми, бирани руководећи органи и изасланици, оснивани месни одбори, разматрана изборна питања и спровођена политичка агитација. Стога, они пружају могућност да се настанак политичких странака сагледа не само кроз њихове програме и деловање истакнутих првака, већ и кроз конкретне облике политичког организовања и мобилизације становништва.

Предмет овог рада јесу први зборови Народне радикалне, Српске напредне и Народно-либералне странке, одржавани у раздобљу од доношења *Закона о удружењима и зборовима* 1881. до Тимочке буне 1883. године. Хронолошки оквир истраживања одређен је са два догађаја који су непосредно утицали на развој страначког живота у Србији. Доња граница представља доношење Закона о удружењима и зборовима 1881. године, којим је створен законски основ за политичко организовање, оснивање политичких странака и одржавање страначких зборова. Горња граница везана је за избијање Тимочке буне 1883. године, након које је дошло до суспензије *Закона о удружењима и зборовима*, привременог прекида рада Народне радикалне странке и значајног ограничавања услова за јавно политичко окупљање. Тим је окончана прва етапа легалног развоја страначких зборова у Србији, започета доношењем Закона 1881. године.

Основни циљ истраживања јесте да се утврди на који су начин зборови допринели организационом учвршћивању новооснованих политичких

естог века, I–IV, Београд, 1923; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књ. II*, Београд, 1927; Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1983; М. Ст. Протић, *Радикали у Србији, идеје и покрет 1881–1903*, Београд, 1990; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба (1845–1926)*, 1–2, Београд, 1990; G. Stokes, *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia*, London, 1990; Л. Перовић, *Српски социјалисти XIX века*, Београд, 1995; М. Трифуновић, *Историја радикалне странке од постанка до 1903*, Београд, 1995; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008; Ј. В. Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михајловића (1845–1915)*, Београд, 2013; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Врњачка Бања, 2021; Ч. Антић, *Републиканизам у Србији: од 1804. до 1917. године*, Београд, 2022; Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881). Од бератлије до суверена, I*, Београд, 2024; А. Растовић, *Српска напредна странка (1881–1919), идејни корени – развој – деловање*, Београд, 2024.

странака, ширењу њиховог утицаја и укључивању становништва у страначки живот. Посебна пажња посвећена је начину њиховог сазивања и организовања, структури учесника, питањима разматраним на зборовима, одлукама које су на њима доношене, као и различитим функцијама које су имали у деловању трију политичких странака. На основу тога, циљ је да се уоче основне врсте страначких зборова и утврде сличности и разлике у начину на који су их радикали, напредњаци и либерали користили као средство страначке организације, политичког обавештавања и мобилизације присталица.

Закон о удружењима и зборовима

Кад је на седници Народне скупштине у Београду, 13. априла 1881. године изгласан *Закон о удружењима и зборовима*, политички, али и друштвени живот Кнежевине Србије добио је нову димензију. Овим законом омогућено је формирање политичких странака и њихово организовање, а грађани су први пут стекли право да критикују власт.[2] Поменути закон предвиђао је и устројавао формирање неполитичких и политичких удружења и са њима тесно повезаних страначких зборова. Закон је остао на снази до 4. новембра 1883. године. Повод за суспендовање закона лежи у Тимочкој буни, која је током октобра 1883. захватила источни део земље, са центром у Зајечару.[3] Узрок укидања закона била је политичка криза у којој се земља нашла након Тимочке буне. У одређеним политичким круговима нарасло је незадовољство према владавини краља Милана Обреновића, а три политичке странке које су постојале у Краљевини Србији нису кохезивно сарађивале на решавању државних и политичких питања. Све је то у крајњој инстанци довело до политичке кризе у земљи, у којој су постојала ограничења политиче културе, сукоби између власти и опозиције, личне нетрепељивости између политичара, као и снажна политичка поларизација, али и институционална ограничења страначког живота. Суспензијом закона 1883. године био је накратко обустављен страначки живот у Краљевини Србији, све до 23. јуна 1884. године, кад је на седници Народне скупштине у Нишу изгласан нови и измењени *Закон о удружењима и зборовима*.

2 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 699–703, 715–716; иста, *У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 474.

3 *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији (издатих од 18. августа 1881. до 26. јуна 1881)*, 36, Београд, 1881, 544–555, П. Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд, 1991, 138; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића књ. II*, Београд, 1927, 178–199.

Закон о удружењима и зборивима из 1881. године прописао је за политичка удружења да пре почетка свог деловања морају доставити Управи вароши Београда или својим локалним општинским властима (за удружења организована ван престонице) своје статуте (правила), циљ које удружење жели да постигне, имена чланова оснивача и имена представника удружења. Политичка удружења су, такође, морала да обавештавају власт о свакој промени која би наступила у самом удружењу. Кад би се документација предала полицијској власти, била би достављена министру унутрашњих дела, који би рад удружења одобрио или забранио у случају да је циљ деловања препознат у некој од одредби казненог закона. Удружења нису смела да отпочну политичко деловање пре одобрења надлежног министра. Закон је забранио оснивање тајних удружења, као и одржавање тајних састанака политичких удружења, а на састанке нико није смео доћи наоружан. Власт је имала право да одреди свог представника који би присуствовао, а месна власт морала је бити обавештена о одржавању састанка бар дан раније. Представници власти имали су право да захтевају закључење или прекидање састанка уколико дође до нереда, законом кажњивих радњи, злочинстава, уколико се поведе расправа о личности или раду владаоца и члановима владарске породице. Након закључења састанка, сви присутни су били дужни да одмах напусте просторију и да се разиђу. У случају непоштовања ових законских одредби, следиле су новчане или затворске казне.[4]

Законска регулатива примењена је и приликом сазивања зборова. Месна власт морала је бити обавештена, најмање дан раније о: сазивању збора, његовом циљу, месту и времену одржавања. Задатак месне власти био је да води бригу о одржању реда и поретка на збору. Организатори и грађани који су се на збору окупили нису смели бити наоружани, а за непоштовање ове законске одредбе предвиђена је новчана, као и казна затвором. Зборови нису могли да буду организовани за време заседања Народне скупштине. Закључци збора морали су да се предају властима или одређеним личностима преко изасланика, којих је могло бити највише десет.[5]

Оснивање политичких странака и место зборова у њиховим статутима

Три главна, међусобно повезана чиниоца стоје у вези са питањем страначких зборова: законска регулатива, политичка удружења (странке) и страначки статути. Како је у овом раду испраћена законска регулатива, треба доћи до наредног корака, који води ка есенцији овог рада – форми-

4 *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији*, 544–555.

5 *Исто.*

рања политичких странака. Кнежевина, од 1882. године Краљевина Србија познаје три политичке странке: Народну радикалну странку, Српску напредну странку и Народно-либералну странку. Развојни путеви ове три странке били су различити.

De facto најстарија странка била је Народно-либерална, која је у српском друштву деветнаестог века била позната од Светоандрејске скупштине 1858. године, међутим она је *de jure* најкасније формирана као политичко друштво. Либерали су имали специфичан развојни пут, најпре су се организовали као неполитичко удружење, односно акционарско друштво под именом *Дружина за потпомагање српске књижевности*, чија је делатност била у домену трговачког закона. Орган Дружине био је лист *Српска независност*, који је уједно био и орган Либералне странке. У првом броју овог листа објављена су правила Друштва, чија форма није била слична страначким програмима. Након формалног организовања политичког удружења, односно Народно-либералне странке, овај програм узет је за програм странке. Ово акционарско друштво допунило је свој делокруг организовањем и у политичко удружење у октобру 1882. године, на збору странке одржаном у Београду. Народно-либерална странка се у свом програму залагала за уједињење српског народа и за уставну реформу у земљи. Партија је око себе окупила исте слојеве друштва као и Напредна странка. На њеном челу се, у хронолошким оквирима којима је овај рад омеђен, нашао Јован Ристић. Почетком 1883. године Народно-либерална странка је израдила своје статуте, које је министар унутрашњих дела одобрио у марту. Сви чланови *Дружине за потпомагање српске књижевности* постали су и чланови Либералне странке.[6] Статути Народно-либералне странке у чл. 8 помињу скупове као страначки орган, а јасније их дефинише чл. 14 и дели на помесне и главне. Помесни одбор био је дужан да једном годишње сазива редовни скуп својих чланова. На годишњем скупу бирани су чланови помесног одбора, прегледан је његов рад и благајна, одређиван је буџет одбора, састављани су предлози за главни скуп странке и вођена је дискусија према тачкама дневног реда. Главни скуп странке сазивао је, једном годишње, Главни одбор странке, који је подносио скупу годишњи извештај о друштвеном раду странке и стању главне благајне. Главни скуп странке је одлучивао о програму странке, његовим изменама и допунама, одобравао годишњи буџет странке, контролисао рад Главног одбора, на

6 Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*, 208–214; Р. Љушић, *Српска државност 19.* века, 226; Д. Радовић, *Јован Ристић*, 482–484; С. Рајић, *„Српска независност" орган Народно-либералне странке*, Годишњак града Београда XLV–XLVI (1999), 28.

главном скупу бирани су чланови Главног одбора. Дневни ред главног скупа објављиван је у страначком гласилу, месец дана пре самог скупа.[7]

Из опозиције Ристићевом режиму (министарски савет 1878–1880) и либералној влади настају преостале две политичке странке. Потоњи напредњаци и радикали заједно су били окупљени око листа *Видело* све до почетка 1881. године, кад се ова група расточила на две политичке опције и две будуће политичке странке. Народна радикална странка издвојила се од виделовачке групе 20. јануара 1881. године, а истог дана је у првом броју њеног гласила *Самоуправа* објављен програм странке.[8] Основни циљ, предочен у партијском програму, гласио је: „Унутра народно благостање и слобода, и споља државна независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства." Радикали су у свом програму тражили опсежне уставне реформе, од којих су најважније биле у области законодавства, администрације, просвете, општинског уређења, организовања народне војске и пореске реформе. Странка је брзо стекла популарност у народу и постала партија са највећим бројем чланова. Радикали су се својим програмом представили као заштитници најбројнијег друштвеног слоја српске државе – сељаштва, отуда и објашњење њихове популарности. Важно је истаћи да су готово сви друштвени слојеви били чланови ове партије, али је сељаштва било највише. Неприкосновени вођа странке је све до своје смрти 1926. године био Никола Пашић. Исте године кад је партија основана, у новембру 1881, јавности су предочени и статути странке. Ови статути потврђивали су име странке, програм, прописали издавачку делатност и организовање зборова, као средства за остварење страначког циља, представљеног у страначком програму. Статути предвиђају месне скупове (чл. 15–18) и главне годишње скупове (чл. 19–22). Предвиђено је да се месни скупови састају два пута током календарске године и сви чланови месног одбора су били у обавези да присуствују месном збору странке. На овим скуповима се прегледао рад месног одбора, одређивао буџет, израђивали су се предлози за главни збор и расправљало се о свим важнијим страначким питањима. Главни годишњи скуп организован је једном годишње, сваке године, и био је врховни представник странке. Главном годишњем скупу присуствали су изасланици месних одбора и део чланства Главног одбора странке. У надлежности

7 *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1991, 139–147.

8 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 711.

главног збора било је решавање свих начених питања, утврђивање буџета, прегледао је рад Главног одбора и бирао његове чланове.[9]

Српска напредна странка основана је 22. јануара 1881. године, на основу програма објављеног у листу *Виделo*. Удружење као свој основни политички циљ наводи заједничко деловање на плану учвршћивања, спровођења и развоја наведеног програма, праћено потребама напретка и будућности српског народа. Крилатица странке је била „Закон, слобода, напредак", што је уједно представљало и основу за развој програма странке. Око ове политичке партије окупили су се највећим делом интелектуалци, као и богатији слој трговаца и занатлија. Странка је успела да стекне присталице широм државе, али је била мање популарна од Радикалне странке. На њеном челу налазили су се Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић, а у Београду је био организован Главни одбор странке и широм земље одбори, у сваком месту где су грађани били приклоњени виделовачком програму. Предвиђено је да се чланови одбора бирају на годишњим зборовима. Чланови Напредне странке који су били народни посланици образовали су посебни скупштински збор Напредне странке, који је практично представљао скупштински клуб напредњачких посланика, а имао је сва права и дужности Главног одбора.[10]

Од ступања на снагу *Закона о удружењима и зборовима* били су сазвани бројни политички зборови широм Србије, који се, према својој садржини и сврси, могу поделити на више типова и подтипова. Зборови се могу поделити на оснивачке и организационе, главне годишње, месне, агитационе и изборне. Типологија и расподела страначких зборова није коначна и свакако није стриктна, стога веома често на једном страначком збору имамо елементе неколико различитих типова, што је карактеристично за друштвене појаве. Окупљања која су у овом раду поменута јасно говоре да су главни зборови такође истовремено могли бити оснивачки, организациони и/или агитациони, а исто тако су месни зборови истовремено могли бити организациони, изборни и/или агитациони. На основу тога, јасно се могу разликовати два главна типа страначких зборова, главни и месни, док се остали елементи типологије комбинују и прилагођавају потребама сваког појединачног.

Политичке странке су ова окупљања најчешће организовале ради унутрашње консолидације и учвршћивања, формулисања програмских начела и праваца деловања, измена и допуна страначких програма и ста-

9 *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, 131–138; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 224–225.

10 *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, 111–116; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 226.

тута, постизања договора о коалицијама са другим странкама, формирања месних одбора, избора председника месног одбора, као и њихове смене и избора изасланика за велике, односно главне годишње страначке зборове.

Главни зборови првих српских политичких странака

Главни збор странке био је полазна тачка у страначкој организацији и ширењу њеног утицаја путем живе речи. Овакав вид окупљања у себи је сажимао оснивачке, организационе, а у неким случајевима и агитационе типове страначких зборова. Сазивали су их главни одбори странака, позиве су упућивали путем страначких гласила. Претходили су им месни зборови или састанци главних одбора, на којима се дискутовало и договарало о појединостима везаним за окупљање које је странкама предстојало.

Народна радикална странка је од свог оснивања 1881. године најактивније од свих радила на својој промоцији у народу, а 1882. година наставља рад на учвршћивању свог положаја. Важан догађај те године за странку био је први годишњи земаљски скуп у Крагујевцу, одржан 7–9 августа. На овом збору довршено је конституисање странке, стога се може класификовати и као организациони и као главни годишњи збор, са елементима агитационог збора.[11]

У недељама које су претходиле главном збору Народно радикалне странке, у Главни одбор странке стизала су писма из свих крајева земље. Та писма садржала су пуномоћја за изасланике месних одбора, којима се потврђивао долазак на збор. Пуномоћја су била оверена општинским печатом. Знамо да су пуномоћја и потврде стигле из следећих места: Свилајнац, Алексинац, Руднички округ, Ваљево, Шабац, Црноречки округ, Чачак, Крушевац, Пожаревац, Бадљевица, Јагодина, Неготин, Чајетина, Стапари, Крива Река, Сирогојно, Дрежник, Равањске општине, Доброселица, Заовине, Радобуђа, Бурађа, Севојно, Подпеђ, Ужице, Ивањица, Крагујевац, Београд, Рашка.[12] Из пуномоћја општине Чајетина сазнајемо да је до организовања избора изасланика на збору дошло према упутству објављеном у *Самоуправи*. Главни одбор Радикалне странке је 17. јула издао саопштење, упућено свим месним одборима и члановима партије, које је десет дана касније објављено и у *Самоуправи*. Главни одбор странке је, у споразуму са свим месним одборима и у складу са статутом, донео одлуку да се главни скуп Радикалне странке одржи између 7. и 9. августа 1882. године у Крагујевцу. Текст из *Самоуправе* налаже свим месним одборима да, у складу са статутом, закључе своје

11 *Самоуправа*, бр. 105, 16/28. јул 1882.

12 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), 9780/1–28, 31–33, 38–39, 43–44, 49–52, 51; 9782/11, 13.

рачуне и Главном одбору пошаљу извештаје. Од месних одбора је тражено да на месним скуповима изберу једног или више изасланика за главни годишњи скуп, у складу са бројем чланова месног одбора, и да буду изабрани најкасније 2. августа. Главни одбор је у закључку саопштења изразио наду да ће на најављеном главном скупу бити велики број посетилаца, и предложио је дневни ред (извештај о стању странке и предузимање мера за јачање партије).[13]

У *Самоуправи* је објављен позив за све чланове Народне радикалне странке из Београда и околине да дођу на месни скуп, односно месни збор 18. јула. Предвиђено је да се на њему изаберу изасланици за главни скуп странке у Крагујевцу.[14]

У Крагујевцу су током одржавања првог главног збора странке били окупљени радикали из свих делова Краљевине Србије, неки аутори наводе да је чак петсто радикала било на овом тродневном збору, док Пера Тодоровић говори о шестсто окупљених. Како ови подаци долазе из пристрасних извора, не треба их узимати за необориве чињенице, већ их можемо посматрати као пропагандни материјал, који треба да говори о снази и популарности странке и који би могао да привуче још чланова. На великом збору у Крагујевцу 1882. године, према писаном сведочанству Алексе Ивића, осим месних одборника странке, присуствовао је и велики број Крагујевчана. Ову скупштину обележили су агитациони рад, учвршћивање страначке организације и званично усвајање програма и статута странке. Човек који је говором отворио ову скупштину, дао јој печат, баш као и странци, био је Никола Пашић. Осим њега, својим говорима су се истакли Јован Ђаја, Милија Миловановић, Аранђел Раша Милопевић, а нарочито Пера Тодоровић, који је окупљенима на крагујевачком збору тумачио страначки програм.Са ове скупштине властима је послата порука да странку не чине само сељаци, већ и интелектуалци, који су, иако занемарени, били кадри да стекну краљево поверење и министарска звања и дужности.

Првог дана скупа одржан је кратак састанак на коме су извршене формалности: представљен је комесар окружне полиције Станоје Младеновић, који је у складу са *Законом о зборовима и удружењима* присуствовао скупу. Потом је за председника скупа изабран Никола Пашић, без противкандидата и једногласно. Изабрана су и два потпредседника, секретари и девет повереника, са задатком да прегледају рад Главног одбора, месних одбора, стање њихових каса, као и касе *Самоуправе*. Одлучено је да се према дневном реду активност скупа настави наредног дана. Другог дана је

13 *Самоуправа*, бр. 105, 16/28. јул 1882.

14 *Исто*, бр. 108, 17/29. јул 1882.

настављено са радом на организацији странке, што је значило да је изабран Главни одбор, који су чинили: инжењер Никола Пашић, професор Светомир Николајевић, професор Глигорије Гига Гершић, технолог Раша Милошевић, дуванџија Коста Таушановић, књижевник Пера Тодоровић, трговац Таса Банковић, трговац Стева А. Стефановић, професор Светозар Милосављевић и секретар финансија Паја К. Михајловић, сви из Београда. За заменике су изабрани: новинар Стојан М. Протић, бравар Милан Банковић, професор Јован Ђаја, штампар Јован Симић, новинар Коста Борисављевић и сајџија Макса Антонијевић, сви из Београда. На предлог Раше Милошевића, једногласно је одлучено да седиште Главног одбора странке буде у Београду, као централном месту најважнијих политичких дешавања у земљи. Том приликом Пашић је изабран за председника Главног одбора.[15] Пред завршетак другог дана скупа, Никола Пашић је одржао садржајан и реторички промишљен говор у ком је славио српског сељака, намењујући му улогу стуба државе, док је оштро критиковао бирократизам државних служби. Једним делом говора Пашић се дотакао делатности социјалисте и политичара Светозара Марковића и његових новина *Раденик*. Било је речи о историјату радикалске групе од скупштинских избора 1875. године, преко објављивања страначког програма 1881. године, кризе која је тада настала у Народној скупштини, па све до времена непосредно пред сазивање скупа.[16] Последњег дана скупа у Крагујевцу донето је неколико одлука и одржано је неколико говора. Најпре се Пера Тодоровић обратио окупљенима, што је била најважнија тачка трећег дана збора. Примарни циљ Тодоровићевог говора био је да окупљенима објасни и протумачи страначки програм. На самом почетку свог говора Тодоровић је истицао како је циљ једне државе најважније начело, у ком треба да се сложе различити чиниоци. У вези с тим, тврдио је да је циљ Народне радикалне странке народно благостање

15 У литератури се јављају различити спискови првих десет чланова и шест заменика Главног одбора странке. Као чланови Главног одбора помињу се: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Коста Таушановић, Гига Гершић, Светомир Николајевић, Светозар Милосављевић, Стева Стевановић и Јован Симић. Овај списак чланова Главног одбора можемо наћи код Алексе Ивића и Латинке Перовић, која се позива на илустровани радикалски алманах *Пашић*. Јаша Продановић на овај списак додаје имена Тасе Банковића и Паје Михаиловића, док не спомиње Јована Симића. АСАНУ, ИЗ, 9779/11; *Записник рада прве главне скупштине Народне радикалне странке*, Београд, 1882, 10–11; А. Ивић, *Историја Радикалне Странке*, Време, бр. 2346, 6. јул 1928, 5; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, 611–614; Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, 71; Ј. В. Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михајловић*, 205–207.

16 Део овог Пашићевог говора, благо измењен, објављен је у листу *Самоуправа*, бр. 114, 5/17. август 1882.

и слобода, што је потпуно нова врста државног циља. Нагласио је страначко тумачење да у Србији једино Радикална странка има за циљ опште благостање и ослобођење Српства. Тодоровић говор закључује речима: „Удружујте се, азурајте се, спремајте се, јер вас чека велика уставна битка. Избори за велику уставотворну скупштину то је наше уставно Косово. Наша лозинка нека буде: Победа или смрт! До виђења, дакле, у великој уставној битци за Уставотворну Скупштину!"[17]

Анализирајући говоре Николе Пашића и Пере Тодоровића у Крагујевцу, уочавамо како кроз читаву њихову садржину провејавају агитација и подилажење окупљеном народу, што представља вид врло специфичне радикалске реторике. У неким деловима ових веома обимних говора можемо јасно уочити успешне покушаје емотивне манипулације. И сами синови српских сељака,[18] ова два говорника су одлично познавала сељачки начин живота и резоновања. Знали су где је сељак осетљив и чиме га могу привући. Збор у Крагујевцу заиста је довршио организацију Народне радикалне странке чиме је додатно учврстио положај странке у односу на чланове и бираче. Крагујевачки збор је радосно дочекан и продубио је огорчење окупљеног народа према напредњачкој влади.

У доступној прегледаној грађи, најисцрпнији подаци могли су се пронаћи за зборове радикала. Остаје упитно да ли је стање са изворима такво услед појачаног рада Радикалне странке на агитацији и промоцији или је у питању нешто слабија заинтересованост осталих политичких актера да се додатно истакну; такође је могуће да нису сви списи сачувани до наших времена, остало је нејасно да ли су постојали опширни записници са зборова осталих странака. Свакако да су радикали, као чланови опозиционе патрије, користили доступна средства за промицију странке, те објављивали бро-

17 *Рад прве главне скупштине Народне радикалне странке држане 26. 27. и 28. јула 1882. год. у Крагујевцу*, Београд, 1882, 1–9, 10–37, 47–168; П. Тодоровић, *Крвава година*, 97; *Никола Пашић: Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић, А. Шемјакин, Београд, 1995, 131–135; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба (1845–1926)*, књ. 1, 372, 398–401; А. Ивић, *Историја Радикалне Странке*, Време, бр. 2346, 6. јул 1928, 5; М. Трифуновић, *Историја радикалне странке*, 103; Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, 71; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, 611–614.

18 Никола Пашић, рођен је у породичној кући у провинцијској вароши Зајчару. Његов отац Петар Пашић бавио се земљорадњом, трговином и пекарским занатом, па се живот породице одвијао између села и вароши. Породица Пашић је према имовинском стању припадала средње имућној класи. А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд, 2008, 45–46.
Пера Тодоровић рођен је у селу Водице, у околини Смедеревске Паланке. Према имовинском статусу, породица Тодоровић убрајала се у имућну класу. Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, 17.

шуре о Главном збору и исцрпно писали о својим акцијама у страначком гласилу.

Управа *Дружине за потпомагање српске књижевности*, у *Српској независности* објавила је одлуку да се 29. октобра 1882. године у Београду, у 10 часова пре подне, састане главни годишњи скуп Дружине. Овом објавом, управа Дружине позвала је своје чланове да дођу, а да пододбори на скуп пошаљу изасланике. Најављено је да ће се на скупу читати извештај о раду Дружине и стању њене благајне, да ће бити избор нових чланова управе, те да ће се разматрати предлози појединих чланова.[19]

Народно-либерална странка је поменутог дана одржала главни збор, на коме је странка формално основана. Збор је одржан у дворани Велике пиваре у Београду,[20] с почетком у четири часова по подне, а на њему је био присутан полицијски комесар Драгутин Стевановић, члан Управе вароши Београда. Збору је присуствовало преко 400 чланова странке. У *Српској независности*, гласилу странке, објављен је записник са одржаног збора заједно са честиткама и поздравима упућеним странци.[21]

Збором је председавао, и руководио, Алимпије Васиљевић, који је беседом отворио састанак. Васиљевић је у беседи саопштио шта је задатак тог скупа, да неће бити дискусије о новом програму и новој организацији Народно-либералне странке, већ ће фокус бити о допуни њене организације на пољу усменог обавештавања. Требало је израдити правила о јавним састанцима чланова Либералне странке. Уследиле су речи окупљених чланова, који су изнели мишљења да се тај посао повери Оснивачком и Управном одбору Дружине, као и да се ближе одреде начела странке, одвајајући страначки програм од страначке организације. Председавајући је подсетио да је програм странке постојао, да је објављен у првом броју органа Дружине, *Српске независности*, и да је он могао бити само допуњен, али не и промењен. Током дискусије, окупљени либерали су и даље помињали по-

19 *Српска независност*, бр. 134, 19. септембар / 1. октобар 1882.

20 *Велика* или *Краљева пивара* била је једна од београдских пивара, у којој је убрзо по изградњи (1841. године) отворена и кафана са баштом. Пивара је од 1841. до 1882. године неколико пута мењала име. Пивару је подигла кнегиња Љубица Обреновић, те је била позната као *Љубичина* пивара. Налазила се у београдском предграђу Савамала, на углу тадашњих улица Босанске и Три кључа, односно данашњих улица Адмирала Гепрата и Балканске. Након смрти кнегиње Љубице, пивару је под именом *Кнежева пивара* наследио кнез Михаило Обреновић, а 1882. године краљица Наталија Обреновић постаје власница кафане и те године је име промењено у *Краљева пивара*. Године 1871. је затворена, али су кафана и башта наставиле да раде. У башти *Кнежеве пиваре* одржана је Светоандрејска скупштина 1858. године. М. Ђ. Милићевић, *Дневник, IV 1. април 1882 – 31. децембар 1891*, прир. А. Растовић, Београд, 2024, 491.

21 *Српска независност*, бр. 147, 19. октобар / 31. октобар 1882.

требу за претресањем питања програма, а председавајући је инсистирао да се најпре реши питање организације.

Вођа странке, Јован Ристић, имао је запажено излагање о три питања која су се јавила непосредно пре збора. Прво питање односило се на *Дружину за потпомагање српске књижевности*. У којем се Ристић сложио са изласланицима да је ово друштво требало одржати у животу. Први разлог био је скопчаност друштва и странке у публицистичкој делатности (гласило друштва постало је гласило странке), а други, важнији разлог, био је тај што је Дружина постојала као акционарско друштво, које се организовало и деловало према одредбама трговачког закона. Ристић је сматрао да је трговачки закон давао јаче гаранције услед променљивости политичких прилика. Јовану Ристићу морамо одати признање за дубоко разумевање политичког живота Србије, боље од свих политичара тог доба. Желео је да игра на сигурну карту, што ће се само годину дана касније показати као оправдано становиште.

Друго питање односило се на страначки програм. Ристић је сматрао да странка стоји на плодном тлу са својим програмом, који поткрепљују дела. Сматрао је да је питање о новом страначком програму лоше постављено, и да је требало размишљати у правцу допуне програма према новим потребама и приликама. Подржавао је идеју оних говорника који су предочили потребу допуне програма и да се то питање морало решити на главном збору Либералне странке. Треће питање односило се на допуну страначке организације, коју је Ристић сматрао оправданом. Изнео је мишљење да постоји потреба да се сталним правилима уреде и обезбеде састанци и међусобна обавештавања чланова странке. Сагласио се да овај посао треба поверити Оснивачком одбору *Дружине за потпомагање српске књижевности*. Требало је образовати одбор који би имао овлашћења да изради правила за редовно и правилно састајање и обавештавање Народно-либералне странке, како у Београду тако и у унутрашњости. Предложио је да, по изради правила, она буду одштампана и послата свим пододборима у унутрашњости на претрес и одобрење. Након уређења, правила је требало поднети властима, у складу са законом. Председавајући Васиљевић је ставио Ристићев предлог на гласање, а потом је усвојен. Закључак збора гласио је да је питање организације странке требало да изврши Оснивачки одбор, стара и нова управа Дружине. Овим је збор био завршен, у седам часова по подне.[22]

Народни посланици, припадници Напредне странке, у другој половини 1881. године су донели одлуку да у складу са *Законом о удружењима и зборовима* организују своју политичку партију. Како је објављено у страначком гласилу *Видело*, у Београду је одржано неколико зборова на којима

22 *Исто*, бр. 151, 28. октобар / 9. новембар 1882.

су се утврдила правила о политичкој и економској организацији Напредне странке. Правила странке су, заједно са правилима за штампарију странке, објављена у поменутом листу, уз позив привременог одбора странке на збор поводом наставка организовања и уписа чланова.[23]

Први званичан збор Напредне странке састао се у суботу 6. октобра 1881. године у Београду, у поподневним часовима. Неколико дана касније, у листу *Видело* је објављен сажет, али довољно садржајан извештај о поменутом скупу. На збору су окупљенима прочитана правила странке и правила за штампарију странке, након чега се приступило упису деоничара штампарије странке, затим избору политичке управе странке, као и управе штампарије. Страначко гласило пренело је да је збор био посећен преко очекивања, те да је био присутан велики број трговаца, али не наводи колико је тачно људи присуствовало првом главном збору напредне странке.[24] Месец дана по званичном увајању страначких правила и образовању Главног одбора, писмима су широм земље послата правила странке, а Главни одбор је преко *Видела* пренео молбу да се правила растуре и организују пододбори.[25]

Функције и обележја првих страначких зборова

Током касне јесени 1881. у Шапцу се састао, за сада једини познати збор ради промоције такве врсте окупљања. На основу преписке између начелника Округа шабачког Ристе Бадемлића и министра унутрашњих дела Милутина Гарашанина, као и позива на збор, сазнајемо да је 21. новембра адвокат Васа Манојловић одржао збор у кафани „Европа", коме је присуствовало више од 250 људи. Манојловић је том приликом говорио о општој важности зборова, без обзира на партијску припадност.[26] Само сазнање о одржавању ове врсте скупа је врло значајно јер нам оно говори о односу образованог слоја становништва према слободи говора и окупљања. Из овог примера јасно је да у одређеним друштвеним слојевима постоји и свест о нужности развијања толеранције између различитих политичких скупина.

Месни зборови политичких странака су били они које није организовао главни одбор неке странке, стога су често били много организованији и бројнији од главних партијских окупљања. Њихов рад карактерише ангажовање на оснивању страначких пододбора, решавању локалних питања,

23 *Видело*, бр. 115, 23. септембар / 5. октобар 1881.

24 *Исто*, бр. 118, 30. септембар / 12. октобар 1881.

25 *Исто*, бр. 134, 6/18. новембар 1881.

26 Државни архив Србије (=ДАС), Лични фонд Милутина Гарашанина (=МГ), 87, 107.

избору изасланика за главне годишње зборове, а повремено и у одређивању кандидата за локалне изборе.

Збор у Речкој је рад отпочео у 11 часова пре подне, а трајао је до пола пет пополдне. Записник каже да је присуствовало преко седамсто грађана. Председник месног одбора странке, свештеник Михајло Николић, отворио је збор поздравима и речима добродошлице, потом је представљен комесар власти Радоје Симић. Да би збор могао да пређе на централни део рада, морао је бити изабран председник, који ће њиме руководити, а потом и деловође збора. За председника је изабран свештеник Михајло. Видимо да су законске процедуре испоштоване јер је на збору био присутан комесар власти и одређен је председник збора. Иако не можемо извући чврсте закључке, видимо да се често дешавало да сазивач збора буде изабран и за његовог председника. Можемо нагађати разлоге оваквог поступања, али је највероватније да је све било пажљиво припремљено, те да су окупљени грађани само дали легитимитет председнику месног одбора да руководи и збором.[27]

Након решавања техничких ствари, приступило се дневном реду. Отпочето је тачкама посвећеним раду месног одбора странке: прочитан је извештај целокупног рада месног одбора за друго полугође 1882. године, а потом и извештај благајне за исти период. Збор је изабрао четири лица да погледају препис и увере се у тачност и истинитост извештаја. Другу целину дневног реда чинила је тачка на којој је, вероватно, Димитрије Мишић, као један од чланова месног одбора, читао програм Радикалне странке. Програм су заједно објашњавали окупљенима председник збора, деловође и Мишић. Потом је уследио одмор, који је потрајао читав сат. Збор је настављен читањем и објашњавањем статута окупљенима. Затим су једногласно усвојени програм и статути. Трећом тачком дневног реда одређен је буџет за прво полугође 1883. године. Четвртом тачком дневног реда изабрана је нова управа за наредно полугође, односно прво полугође 1883. године, а за одборнике је изабрано двадесет и једно лице. Такође су изабране и деловође. Петом тачком дневног реда одређено је да место следећег скупа буде Речка, као средиште среза. Последњу и шесту тачку дневног реда чинила су питања, молбе и сугестије грађана. Завршну реч, након тога, дао је председавајући, који је молио чланове Радикалне странке да се клоне раздора и зађевица са члановима осталих партија, као и да се клоне оних који код власти клевећу радикале. Председник је закључио збор речима захвалности због велике посећености и поклоњеног поверења, као и узвиком: „Да живи Његово величанствно краљ Милан и Њено величан-

27 АСАНУ, ИЗ, 9782/65.

ство краљица Наталија и престолонаследник Александар, да живи народ српски, да живи Народна радикална странка."[28]

Почетком фебруара 1883. године одржан је збор чланова Народне радикалне странке у Крушевцу, а извештај са скупа био је упућен Главном одбору странке истог дана. Извештај је био врло сажет и кратак, те нам даје само основне информације. Збор је сазвао месни одбор странке, на њему је изабрана управа, односно месни одбор странке за варош Крушевац. Изабрани су председник, благајник и деловођа, и то се даје на знање Главном одбору странке.[29]

Николи Пашићу, у својству председника Главног одбора Народне радикалне странке, 28. фебруара 1883. године било је упућено писмо из Бољевачког среза. Извештај је упућен у виду писма како би се Главни одбор странке известио о збору у том срезу који је имао задатак да образује месни одбор Народне радикалне странке. Каже се да је скуп био одлично посећен, да је уписано шестсто чланова који су узвикивали „живили радикали". На збору су читани програм и правила, односно статути странке.

Збор је за председника месног одбора изабрао свештенка Маринка Ивковића, који је окупљенима читао програм. У наставку извештаја налази се и списак изабраних одборника, међу којима је било људи из различитих социјалних слојева: председник суда у Бољевцу, трговци и свештеници. За неке чланове није назначено занимање, стога можемо само претпоставити да су у питању земљорадници и сељаци. Ову претпоставку изводимо на основу закључка извештаја. Од Главног одбора тражено је шестсто комада карата, највероватније чланских. Месни одбор је такође обавештен да међу уписаним члановима има сиромашних лица која нису у стању да плаћају чланарину. Стога је од месног одбора затражено упутство о начину поступања приликом издавања карата.[30]

Током касне јесени 1881. године Напредна странка је организовала јавна окупљања грађана поводом организовања страначких пододбора. *Видело* је у неколико бројева објављивало телеграме и дописе, који су Главном одбору пристигли из Неготина, Алексинца, Пожаревца, Карановца, Паланке (sic.), Трстеника, Крушевца, Параћина, Шапца, Свилајнца, Ниша, Ужица и Чачка. Страначко гласило је у бројевима из децембра 1881. и јануара 1882. објавило говоре одржане на поменутим зборовима у Нишу, Шапцу и Ужицу.[31]

28 *Исто*.

29 АСАНУ, ИЗ, 9783/12.

30 АСАНУ, ИЗ, 9783/24.

31 *Видело*, бр. 140–152, 25. новембар / 7. децембар 1881 – 23. децембар 1881 / 4. јануар 1882.

Почетком 1882. настављен је рад на оснивању страначких пододбора, који су формирани на јавним зборовима грађана у Ваљеву, Рачи и Колубари.[32] Читаоце листа *Видело* је дочекао и занимљив допис из Неготина, којим је јавност била обавештена да је на страначком збору у тој вароши изгласано неповерење председнику пододбора Напредне странке. Овим дописом установа страначких зборова проширује своју постојећу димензију, која се тиче решавања локалних страначких послова, и употпуњује слику о значају и примени ове демократске установе.[33]

Главни одбор Српске напредне странке је већ средином новембра поново позвао своје чланове на збор, који је одржан у гостионици *Српска круна* током суботњег поподнева 19. новембра. Циљеви овог окупљања били су попуњавање управног одбора са још седам чланова, као и решавање корака које странка треба да предузме поводом надолазећих општинских избора у Београду.[34] Како су се крајем 1881. године приближавали и допунски избори за Народну скупштину, напредњаци су искористили још једну прилику и сазвали збор за среду 14. децембра поподне, на коме је Никола Спасић изабран за посланичког кандидата за Београдску варош.[35]

Агитациони зборови, мада нису били често сазивани, били су важан део приче о страначком и политичком животу српског друштва. Примери таквих окупљања су збор напредњака у Пожеги, збор напредњака у Кусадку и збор радикала у Каменици. Мада су превасходно сазвани како би бивши народни посланици окупљенима испоставили рачун о свом мандату, ови скупови представљају агитационе зборове због промовисања политичке опције којој су се говорници приклонили. Говорећи о свом раду у Народној скупштини, бивши посланици су уједно износили мисао о исправности политичког правца којим су пошли. Како о наведеним напредњачким зборовима пише страначко гласило, и то кроз говоре бившких посланика, мора се рачунати на одређену пристраснист. За разлику од ова два примера агитаионих зборова, окупљање радикала у Каменици описано је у извештају општинских власти, те је извор мање пристрасан. Ова три збора узета су за пример јер највероодостоније представљају спој агитације и реторске вештине, али то не значи да су једино овако организовани скупови били агитационе природе, с тим у вези би се и први главни збор Народне радикалне странке могао сматрати агитационим.

32 *Исто*, бр. 4, 6/18. јануар 1882, бр. 10, 19/31. јануар 1882.

33 *Исто*, бр. 12, 22. јануар / 3. фебруар 1882.

34 *Исто*, бр. 136. 11/23. новембар 1881.

35 *Исто*, бр. 144, 4/16. децембар 1881.

Телеграм из Пожеге од 25. јула 1881. године, који је потом објављен у листу *Видело*, обавештава читаоце о збору који је тог дана одржан у Пожеги. Кратким обавештењем је поменуто да је збор трајао сат времена и да је на њему бивши посланик Милан Жуњић говорио о посланичком раду и држању.[36] У наредних неколико бројева, лист *Видело* пренео је врло опсежан и садржајан говор са поменутог збора. Жуњић већ у првим реченицама излагања навео како је намеравао да говори о својим разлозима зашто није био члан опозиције, већ „опозиција опозицији" током претходног скупштинског сазива (1878–1880). Овиме се потврђује агитациони моменат окупљања. Према тврдњи у *Виделу*, Жуњић је говорио о суженим слободама говора и штампе, што је њега и његове истомишљенике привукло виделовачкој групи.[37] У наставку је било речи о незадовољству упереном према потписивању железничке конвенције, чије је решавање прешло са надлежности владе Јована Ристића у надлежност владе Милана Пироћанца. Дотакао се и оснивања Народне радикалне странке и поделе скупштинске већине на радикале и напредњаке, при чему је поменуо Пашићеву подвалу приликом подношења програма странке на потпис посланицима. Наставак говора, објављен у наредном броју *Видела*, доносио је исказе о размирацама које су настале у скупштини а такође се осврнуо и на законе о таксама, највероватније како би их окупљенима (или читаоцима *Видела*) оправдао. Говор је завршен позивом окупљенима да слободно изнесу евентуално незадовољство, уз захвалност на досадашњем поверењу.

Порта манастира Пиносава у Кусадку послужила је на празник посвећен Светом архангелу Гаврилу (у народу познат као летњи Аранђеловдан) 1881. године као место окупљања на збору. Јавност је о овоме била обавештена путем телеграма, који је потом био објављен у листу *Видело*, док је у наредним бројевима уредништво преносило говор народног посланика Николе Крупежевића, централне личности овог збора. Као и у претходном примеру, Крупежевић је говорио о свом посланичком раду током 1875–1877 и у време последњег скупштинског сазива, а како телеграм јасно говори, општинске власти су биле обавештене о предстојећем збору. Крупежевић је говорио о законима који су донети, као и о поднетим предлозима закона. Најинтересантнији је био део у ком је говорио о настанку Напредне странке и о свом преласку из Радикалне у Напредну странку. Телеграм из Азање нуди своју оцену оваквих зборова. У њему се тврдило да се народ радује говорима посланика којима се обавештавало о правима партија, утврђивала уставност у земљи и будила воља народа да се бави скупштинским

36 *Исто*, бр. 86, 15/27. јул 1881.

37 *Исто*, бр. 92, 29. јул / 10. август 1881.

пословима, те да се кроз појаву оваквих посланичких говора на јавним зборовима увиђала разлика између владе Јована Ристића и тада актуелне владе Милана Пироћанца.[38] На примеру поменутих двају зборова наслућује се како они нису у пуном смислу били партијски стога што у време њиховог састајања Напредна странка још увек није била формално организована на Главном збору. Упркос томе, треба их посматрати као страначке зборове због повода сазивања као и њиховог тока.

У месту Каменица, у непосредној близини Ваљева, такође је одржан агитациони збор. Организовала су га два свештеника, од којих је један био бивши народни посланик. Окупљеним грађанима су говорили о раду политичких партија и народног представништва. Једна врста писменог извештаја са овог збора остала је сачувана захваљујући писму које је начелник среза Подгорског Михаило Рафаиловић упутио начелнику Ваљевског округа Матији Радовићу. Поменути збор у Каменици одржан је 11. априла 1882. године, а услови за његово одржавање стекли су се дозволом општинске власти. Свештеник Иван Протић, бивши народни посланик, говорио је о својој посланичкој делатности пред шездесет до седамдесет житеља општине Каменица, мада је било присутно и неколико Ваљеваца (у извештају се наводи четири-пет). Један од посетилаца збора био је учитељ у Мионици, син свештеника Протића, са којим дошле и његове колеге из Ваљева и Рибнице.

Свештеник Иван Протић је током излагања највећи део времена посветио причи о политичким разликама, као и раду све три политичке партије у Краљевини. Рад либерала и Јована Ристића сматрао је штетним по државу. Говорио је о опозицији либералне владе (коју су чинили уједињени потоњи напредњаци и радикали), као и о испуњењу њеног програма по доласку на власт 1880. године. У говору се дотакао и разилажења радикала и напредњака, те је указао на своју улогу у том процесу. Описивао је политику напредњачке владе и изнео критику на рачун финансијске политике, која је, по његовом мишљењу, била додатни терет народу. Рафаиловић примећује како се свештеник Иван Протић служио демагошким формулама које се могу видети у *Самоуправи*, што нам несумњиво потврђује да је Протић био члан Народне радикалне странке.

На збору су такође говорили свештеник Стеван Тодоровић и Антоније Јанковић, при чему је Јанковић затражио од окупљених да се изјасне о раду бившег народног посланика Протића. Збор је једногласно одобрио Протићев рад. Сат времена потом збор је био распуштен, на њему није забележен

38 *Исто*, бр. 91, 26. јул / 7. август 1881.

ниједан инцидент, нити су изречене било какве увреде.[39] Извештај са овог збора представља драгоцен извор јер га је сачинила општинска власт, стога нема тенденциозне намере. Уз то, каменички збор даје ширу слику о улози оваквих врста окупљања у политичком животу српског друштва. На њима су бивши народни посланици пред својим бирачима испостављали рачун о свом раду у Народној скупштини.

***

Овај рад нуди нову призму кроз коју би се могао сагледати политички живот српске државе – посредством страначких зборова. Зборови грађана су већ били раширена појава у српском друштву, али су добили нову димензију појавом страначких зборова. У недостатку технологије и медија, зборови су, уз страначку штампу, чинили стубове популарности једне политичке партије. Током деветнаестог века оваква страначка окупљања била су главни инструмент институционализације политичких странака, њиховог организовања, масовније политичке мобилизације, као и оруђе за решавање локалних политичких питања. На зборовима су странке формиране, бирана су руководства, представљани су резултати рада месних и Главних одбора сваке партије, бирани изборни кандидати и свакој странци су служили као медиј за непосредну комуникацију чланства и присталица.

Кад говоримо о оваквој врсти окупљања, свака странка је имала лични печат. Либерална странка, која је организована годину дана пре укидања *Закона о удружењима и зборовима*, није искористила пун потенцијал ове установе, стога се може рећи да се више ослањала на раније створене организационе и публицистичке стуктуре. Напредна странка, која је била на власти у овом временском распону, приликом сазивања зборова била је фокусирана на формирање страначке организације, изборне припреме и потврђивање свог рада међу бирачима док је била на власти. Народна радикална странка је, у улози опозиције, од све три странке установу страначких зборова најбоље искористила, како би извршила масовну политичку мобилизацију, те је веома брзо постала партија са највећим бројем чланова. Управо је она за собом оставила највећи број докумената који стоје у вези са страначким деловањем кроз зборове.

39 ДАС, МГ, 546.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Архив Српске академје наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)
Историјска збирка (ИЗ) [Istorijska zbirka (IZ)]
2. Државни архив Србије (ДАС)) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
Лични фонд Милутина Гарашанина (МГ) [Lični fond Milutina Garašanina (MG)]

Објављени извори / Published sources

1. *Записник рада прве главне скупштине Народне радикалне странке*, Београд, 1882. [*Zapisnik rada prve glavne skupštine Narodne radikalne stranke*, Beograd 1882.]
2. *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији (издатих од 18. августа 1881. до 26. јуна 1881)*, 36, Београд, 1881. [*Zbornik zakona i uredaba u Kneževini Srbiji (izdatih od 18. avgusta 1881. do 26. juna 1881)*, 36, Beograd, 1881.]
3. М. Ђ. Милићевић, *Дневник, IV (1. април 1882 – 31. децембар 1891),* прир. А. Растовић, Београд, 2024. [М. Đ. Milićević, *Dnevnik, IV (1. april 1882 – 31. decembar 1891*), prir. A. Rastović, Beograd, 2024.]
4. *Никола Пашић: Писма, чланци и говори (1872–1891),* прир. Л. Перовић, А. Шемјакин, Београд, 1995. [*Nikola Pašić: pisma, članci i govori (1872–1891)* prir. L. Perović, A. Šemjakin, Beograd, 1995.]
5. *Програми и статути српских политичких странака до 1918,* прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1991. [*Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918*, prir. V. Krestić, R. Ljušić, Beograd, 1991.]
6. *Рад прве главне скупштине Народне радикалне странке држане 26. 27. и 28. јула 1882. год. у Крагујевцу*, Београд, 1882. [*Rad prve glavne skupštine Narodne radikalne stranke držane 26. 27. i 28. jula 1882. god. u Kragujevcu*, Beograd, 1882.]
7. П. Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд, 1991. [P. Todorović, *Krvava godina*, priredila L. Perović, Beograd, 1991.]

Штампа / Periodicals

1. *Видело* (1881–1883) [*Videlo* (1881–1883)]
2. *Самоуправа* (1882) [*Samouprava* (1882)]
3. *Српска независност* (1881–1882) [*Srpska nezavisnost* (1881–1882)]

Литература / Literature

1. А. Ивић, *Историја Радикалне Странке*, Време, бр. 2346, 6. јул 1928, 5. [A. Ivić, *Istorija Radikalne Stranke*, Vreme, br. 2346, 6. jul 1928, 5.]

2. Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997. [D. Janković*, Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997.]
3. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића књ. II*, Београд, 1927. [S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića knj. II* , Beograd, 1927.]
4. В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба (1845–1926)*, књ. 1, Београд, 1990. [V. Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba (1845–1926), knj. 1*, Beograd, 1990.]
5. Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008. [R. Ljušić, *Srpska državnost 19. veka*, Beograd, 2008.]
6. Ј. В. Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михајловић (1845–1915)*, Београд, 2013. [J. V. Milanović, *Apostoli radikalizma. Život i delo Pavla Paje Mihajlović (1845–1915*), Beograd, 2013.]
7. Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1983. [L. Perović, *Pera Todorović*, Beograd, 1983.]
8. Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Врњачка Бања, 2021. [J. Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Vrnjačka Banja, 2021.]
9. Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023. [D. Radović, *Jovan Ristić (1829–1899) – biografija srpskog državnika*, Novi Sad, 2023.]
10. С. Рајић, *„Српска независност" орган Народно-либералне странке*, Годишњак града Београда XLV–XLVI (1999), 25–51. [S. Rajić, *„Srpska nezavisnost" organ Narodno-liberalne stranke*, Godišnjak grada Beograda XLV–XLVI (1999), 25–51.]
11. Иста, *У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 457–527. [Isti, *U senci velikog ova – Milutin Garašanin i porodično nasleđe,* Ilija Garašanin (1812–1874) – velikan srpske zemlje, ur. S. Rajić, Aranđelovac, 2024, 457–527.]
12. Иста, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена, I*, Београд, 2024. [Ista*, Knez Milan Obrenović (1854–1881), od beratlije do suverena, I*, Beograd, 2024.]
13. М. Трифуновић, *Историја радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд, 1995. [M. Trifunović*, Istorija radikalne stranke (od postanka do 1903)*, Beograd, 1995.]
14. А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд, 2008. [A. Šemjakin, *Ideologija Nikole Pašića: formiranje i evolucija (1868–1891)*, Beograd, 2008.]

THE FIRST ASSEMBLIES OF POLITICAL PARTIES IN SERBIA (1881–1883)

Summary:

This article examines the emergence, organization, and functions of the first political party assemblies in Serbia following the adoption of the Law on Associations and Assemblies in 1881. Based on archival material, published sources, the party press, and relevant literature, it analyzes the assemblies of the People's Radical Party, the People's Liberal Party, and the Serbian Progressive Party. Particular attention is devoted to the ways in which these assemblies were convened and organized, the composition of their participants, the election of party bodies and delegates, the establishment of local committees, and their role in the political mobilization of the population.

Political party assemblies represented one of the principal means by which the newly established parties consolidated their organizations, disseminated their political ideas, maintained direct communication between party leaderships and their members and supporters, and prepared for electoral activities. The article also identifies different types of party assemblies and examines the similarities and differences in the ways in which the Radicals, Liberals, and Progressives used them as instruments of party organization, political communication, and mobilization.

Particular attention is paid to the People's Radical Party, primarily because the available historical sources provide considerably more detailed information on its assemblies. The Radical Party also distinguished itself by its rapid expansion and broad social base, with the peasantry constituting the largest segment of its membership. The assemblies of the People's Liberal Party and the Serbian Progressive Party are examined in accordance with the available source material, allowing the organizational practices of all three parties to be compared.

The chronological framework extends from the adoption of the Law on Associations and Assemblies in 1881, which provided the legal basis for political organization and party assemblies, to the Timok Rebellion of 1883. The suspension of the Law following the rebellion, together with the temporary interruption of the activities of the People's Radical Party and the restrictions imposed on public political gatherings, marked the end of the first phase in the legal development of political party assemblies in Serbia.